

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ХРИСТОКІН ГЕННАДІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 261.7

**МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ТЕОЛОГІЇ
В ЇЇ ПАРАДИГМАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ**

09.00.14 – богослов'я
09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
ЧОРНОМОРЕЦЬ Юрій Павлович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри богослов'я та релігієзнавства.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
САУХ Петро Юрійович,
Національна академія педагогічних наук України,
академік-секретар;

доктор філософських наук, професор
ВАСИЛЬЄВА Ірина Василівна,
Національний медичний університет
імені О.О. Богомольця,
завідувач кафедри філософії, біоетики
та історії медицини;

доктор філософських наук, доцент
ПАНЧУК Ірина Іванівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
професор кафедри філософії.

Захист відбудеться 2 липня 2019 року о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова,9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 31 травня 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Православна теологія кінця ХХ – початку ХХІ століть переживає період радикальних трансформацій та докорінного переосмислення власної ідентичності. Ці процеси пов'язані не лише з викликами доби постмодерну, а і з пошуками методології, яка б відповідала вимогам сьогодення. Бажаними рисами такої методології є відкритість до загальнохристиянської спадщини різних епох, здатність вести ефективний діалог із сучасними філософією та наукою, переконливе поєднання теорії та практики, розуму та віри, сакрального і профаного. Методологічні пошуки сучасної теології примушують православних мислителів звертатися до історичної спадщини, результатом чого стали численні творчі інтерпретації методологій, які використовувалися у минулому. За цих умов нагальною потребою для філософсько-релігієзнавчого аналізу є систематичний аналіз методології православної теології в її історичних трансформаціях, з виділенням характерних рис кожної парадигми православного релігійно-теоретичного мислення, критичною оцінкою реальних можливостей різних методологій, виявленням особливостей діалектичної єдності спадковості та інновацій у православній думці сьогодення. Проблематика релігієзнавчого вивчення методології християнської теології є однією з актуальних тем у дослідженні як християнської традиції, так і сучасної християнської думки. Вона дозволяє побачити теологію як досить складне утворення, розглянути її як повноцінний дискурс в усіх його проявах. Зрозуміти певну теологію – це означає досягти її методологію. Адже без чіткого усвідомлення способів, якими теолог здобуває знання, без теологічної рефлексії неможливо відрізнити теологічне знання від містичного, міфічного чи поетичного. Особливо актуальним дослідження теологічних методів, прийнятих в східному християнстві, стає у зв'язку з аналізом сучасного стану, тенденцій та перспектив розвитку православної теології, яка багато в чому є повторенням, продовженням і новітньою інтерпретацією східно-християнської традиції. Оскільки сучасна православна теологія активно повертається до спадщини грецької патристики, актуальним стає систематичний аналіз особливостей методології богословської думки доби розквіту цієї традиції у Візантії. ХХ ст. для православної теології ознаменувалося освоєнням нових теологічних підходів. На зміну теологіям, у яких панувала метафізика та раціонально-спекулятивні методи, почали з'являтися нові форми богословських вчень, де помітне місце займали постметафізичні методи тлумачення Одкровення – феноменологія та герменевтика. Одним із перших, хто застосував феноменологічний підхід у сучасній неопатристичній православній теології, був Георгій Флоровський. Він поклав початок продуктивному використанню ідей та практик феноменології в православному богослов'ї. Цю тенденцію згодом плідно продовжили Д. Станілоас та Й. Брек, які застосували феноменологічну методологію у створенні неопатристичної систематичної теології та тлумаченні Біблії. Але найрезультативніше розвинули і втілили новаторські підходи православної феноменологічної теології митрополит Йоан Зізіулас, Х. Яннарас, Й. Манусакіс та Д. Гарт, які створили особливий православний постметафізичний феноменологічний дискурс. Їх творчість, що на сьогодні репрезентує вершинні

досягнення постнеопатристичної православної теології, може бути належно досліджена та оцінена, якщо усвідомимо важливу роль зусиль Г. Флоровського, який стояв біля витоків православної феноменології. Спадкоємність неопатристики і постнеопатристики у пануванні феноменологічного методу викликає необхідність детального аналізу використання феноменології для модернізації та постмодернізації теологічного мислення.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційна робота є складовою частиною комплексної науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) і науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства за темою «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (державний реєстраційний номер U 0117U004903).

Мета дослідження визначена з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження і полягає в філософсько-релігієзнавчому аналізі методології православної теології в її парадигмальних трансформаціях.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

- визначити основні теоретичні підходи до вивчення методології православної теології в її історичному розвитку;
- виявити етапи формування та парадигми розвитку православної теології;
- встановити методологічні засади дисертаційного дослідження в сфері філософії релігії та філософської теології;
- проаналізувати джерела характерних рис методології православної теології у біблійному світогляді й античній філософії;
- простежити особливості філософізації православної теології у добу патристичної та візантійської думки;
- виявити характерні риси методології православної теології «золотої доби» грецької патристики та Візантії;
- окреслити основні хвилі модернізації сучасної православної теології;
- проаналізувати феномен православної теології доби постмодерну;
- визначити особливості розвитку методології у православній теології на початку XXI століття;
- дослідити тенденції злиття теологічного мислення з філософським у межах православної теології;
- визначити межі можливостей методології православної теології та її екуменічний потенціал;
- дослідити специфіку розуміння концептів «віри», «розуму», «пізнання», «досвіду» у парадигмальних трансформаціях методології православної теології;

Об'єктом дослідження є методологія православної теології.

Предметом дослідження є парадигмальні трансформації методології православної теології.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Роботу виконано з дотриманням загальних принципів вітчизняного академічного релігієзнавства – об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму. У концептуальному плані принципове значення для розробки теми дослідження мають праці Ю.Чорноморця, К.Говоруна, Р.Вільямса, К.Кюнга, П.Гаврилюка, С. Хоружого. Специфіка православної теології потребувала систематичного застосування методології філософської герменевтики не лише для інтерпретації текстів, а і для розуміння історично змінних парадигм і традицій теологічного мислення. Суттєвим концептуальним підґрунтям стали також роботи В. Бондаренка, Л. Филипович, А. Колодного, О. Горкуші, О.Сарапіна, М. Черенкова, С. Здіорука, Р. Халікова, О. Білокобильського та інших. Методологічною основою цієї праці є філософія теології, як частина філософії релігії з суміжними дисциплінами, такими як антропологія релігії, психологія релігії, гносеологія релігії, історія філософії. Православна теологія розглядається як єдина традиція, що динамічно змінювалася в процесі органічного розвитку та реагування на зовнішні виклики. Трансформації традиції відбувалися шляхом поступової раціоналізації та періодичного повернення до містицизму та фідейму. Відповідно, зміни методології православної теології аналізуються за допомогою дихотомій раціонального та ірраціонального, метафізичного і містичного, раціонального і фідейстичного. Основою методології комплексного дослідження раціоналізації релігійних традицій та практик на перетині філософії релігії та історії філософії став герменевтичний підхід.

Наукова новизна одержаних результатів, зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх розв'язання, полягає в тому, що в дисертаційному дослідженні вперше у вітчизняному релігієзнавстві здійснено цілісний філософсько-релігієзнавчий аналіз методології православної теології в її парадигмальних виявах. Новизна результатів розкривається в таких положеннях:

Уперше:

- доведено, що методологія православної теології слугує мовою для богословської та релігійно-філософської думки, необхідною для її конституювання і конкретизації в контексті вирішення нагальних світоглядних проблем релігійних спільнот. При варіативності мов, які використовувалися у православній думці, панівною тенденцією для методології був містико-раціональний інтуїтивізм, тобто визнання надприродної можливості для розуму в його справжній ідентичності безпосереднього пізнання присутності Бога та ідеальної основи світу;
- встановлено, що православна теологія виникає внаслідок синтезу біблійного персоналізму – як внутрішнього сенсу та мови платонізму – як зовнішньої форми. Цей синтез виявився продуктивним та евристичним, надавши можливість для формування православної догматики, систематичного богослов'я, релігійно-аскетичної культури. Православна теологія «золотого віку» патристики є базовою формою ідентичності для всієї православної

- теології, а її методологія визначає загальні особливості для всієї методології православної теології;
- досліджено, що теологічне знання є ціннісно зумовленим, світоглядним, соціальним, гуманітарним, включеним, контекстним, особистісним, метафоричним, плюралістичним, нелінійним, дискусійним та є частиною релігійної культури. Методологією дослідження християнської теології виступає філософія теології, як підрозділ філософії релігії та філософської теології;
 - виявлено, що для методології грецької патристики класичної доби характерним є бачення філософської культури як «пропедевтики» до теології, коли християнство сприймається як «нова пайдея», теологія – як «істинна філософія», метою яких є всебічна довершеність християнина. Антична філософія оцінюється як така, що мала покликання до богопізнання, однак в основному не змогла виконати цього покликання, тому має бути подоланою більш досконалою філософською культурою християнства, підкріпленою надприродним Одкровенням. Головною рисою методології грецької патристики класичної доби став містичний раціоналізм. Вважається, що людський розум сам по собі не здатний пізнати Бога та ідеальну основу дійсності, а тому перебуває у полоні чуттєвої феноменальності. При цьому віра допомагає долати сумніви та розпочати духовне життя. Мислителі грецької патристики переконані, що під впливом благодаті та аскетичних вправ, спрямованих на трансформацію людської особи, розум здатний до розкриття вродженої інтуїтивної здатності до містичного споглядання, за допомогою чого і досягається несумнівне екстатичне знання Бога і всього у Богові.
 - доведено, що для методології візантійської теології характерним є оптимізм щодо можливості аподиктичного доведення богословських істин, що пов'язано із прийняттям проклівського ідеалу теології як цілісної науки та виникненням розуміння теології як поєднання природної, догматичної та містичної теологій з особливою методологією для кожної з цих дисциплін. Філософізація християнської теології набула рис розвинутого містичного раціоналізму у Діонісія Ареопагіта і Максима Сповідника, містичного емпіризму у Григорія Палами та його послідовників;
 - виявлено, що *«природна теологія»* для мислителів Візантії є цілісним філософсько-богословським дискурсом, що включає в себе «антропологію», «космологію», «теологію» як свої основні частини, хоча містить сукупність знань і з інших дисциплін того, що в сучасності є філософською теологією. Теоретична антропологія – це система теоретичних знань про виникнення, будову людини, її призначення та мету існування. Теоретична космологія описує світ, його виникнення, будову та майбутнє. Теоретична теологія розпадається на дві частини: «теологію» у вузькому значенні слова – науку про Трійцю та «ікономію» – науку про Божу діяльність у відношенні до створеного сутнього;

- встановлено, що у візантійській думці *«догматична теологія»* – це система християнських доктринальних вчень, догматів, що виводилися з Одкровення та конституювалися вірою. У християнських отців не було завдання побудови особливої християнської міфології, на кшталт проклівської. Її місце в структурі теології займає догматичний дискурс, що знаходить свій максимальний вираз у догматиці. Догматична теологія має своїм джерелом Одкровення Бога в Біблії;
- доведено, що у Візантії *«містична теологія»* – це форма теологічних знань, що безпосередньо спирається на містичний досвід. Поряд із Писанням Церква мала містиків, що безпосередньо споглядали Бога як надприродну реальність. Містик отримує досвід, що ще не пройшов рецепцію Церкви. Цей досвід має узгоджуватися з Одкровенням, але це не такий прямий та простий процес. Якщо містик не помічає суттєвих суперечностей між своїм досвідом та церковним Одкровенням, то він приймає його як джерело теологічних ідей. Отож, безпосередній містичний досвід постійно впливає на думку, вчення, дії богослова. І якщо теолог має цей досвід містичного споглядання, то він виступає для нього додатковим способом богопізнання і самостійним джерелом теологічних побудов поруч із біблійним одкровенням. Зрозуміло, що містичний досвід співвідносився з біблійним одкровенням, але ототожнити їх до кінця неможливо. Отримані християнськими містиками одкровення потребували роз'яснень, їх тлумачили або шляхом віднесення до Одкровення, або здійснювалася раціональна інтерпретація за допомогою філософії. Систематизація містичних одкровень інтелектуальними засобами і становить візантійську філософську теологію;
- встановлено, що для методології православної теології доби модерну характерним є коливання між схоластичним та романтичним розумінням теології. Визначальними для цього періоду розвитку були запозичення методологій західної академічної теології та філософії, а специфічно православним було привнесення елементів платонізму в кожен православну теологічну і релігійно-філософську систему. Ототожнення православної ідентичності з спрощеним платонізмом стало результатом характерної для модерної культури ідеалістичної інтерпретації спадщини грецької патристики. Запозичення різноманітних західних філософських і теологічних мовних універсумів з їх методологією було спричинене потребами освітньо-місіонерського характеру. Відповідно до запитів культури, послідовно переймалися аристотелізм другої схоластики, німецька класична філософія, особливо – шеллінгіанство, популярна німецька теологія ліберального католицького і протестантського інваріантів, католицька літургійна теологія тощо;
- доведено, що реакцією на модернізацію православної теології стала неопатристика як неотрадиціоналістична парадигма мислення. Виявлено, що за власною методологією неопатристика була поєднанням чотирьох тенденцій: неохалкідонізму, неопаламізму, неопатристичного

екзистенціалізму та модерної літургійної теології. Неохалкідонізм передбачав встановлення в онтології, гносеології, еклезіології та соціальній теорії балансу між природним та надприродним як єдності протилежностей без їх змішування. Неопаламізм передбачав різке розрізнення трансцендентного та іманентного у Богові та людині, наголос на пріоритеті апофатики над катафатикою, екзистенційного над природним, особистого над колективним. Неопатристичний екзистенціалізм розглядав особистість як таку, що має спрямованість екстатичної трансценденції до Бога, а трансценденцію – як шлях звільнення та спасіння. Літургійна теологія сформувала бачення церкви як колективної трансценденції громади вільних особистостей над повсякденною реальністю;

- доведено, що розвиток постметафізичного персоналізму як засобу ідейного подолання постмодернізму пропонується послідовниками феноменологічної теоестетики Д.Гартом та Дж.Мануссакісом. Створюваний ними персоналізм є неоавгустіанським за власними методологічними установками, і як такий має великий екуменічний потенціал.

Уточнено:

- дисциплінарну структуру теології грецької патристики як «християнської філософії». Реконструкція теорії мислителів грецької патристики про структуру філософії та аналіз змісту кожної дисципліни дозволили виявити, що така теорія мала розвинутий характер і наслідувала кращі досягнення платонізму та стоїцизму I–II ст. і античного неоплатонізму III–VI ст. Наслідування простежується, по-перше, у перейманні грецькою патристикою розділення на теоретичну і практичну філософії, по-друге, у запозиченні порядку дисциплін античної філософії, відповідно схемі «етика – фізика – теологія», по-третє, у наслідуванні практики викладання пропедевтичних та теоретичних дисциплін за творами класичних авторів, і нарешті, у прийнятті вчення про «духовні вправи» як основи дисциплін містико-практичного циклу. Не дивлячись на очевидні аналогії, філософія для мислителів грецької патристики була цілісною системою дисциплін, що охоплювала як античну, так і власне християнську філософію-теологію. Про це свідчить архітектоніка філософії грецької патристики, в якій підкреслюється як єдність, так і різниця між окремими «філософіями», тобто вона, поряд з античною філософією та логікою, не просто включала у свою систему філософії три складові – «віровчення», теоретичну релігійну філософію та містичну практику, – але й давала систематичну трактовку проблеми їх співвідношення;
- твердження про те, що визначальним є вплив паламізму для неопатристичного екзистенціалізму В. Лоського та Х. Яннараса. Ці теологи теж стверджують пріоритет містичної теології над природною і догматичною. Причому містична теологія тлумачиться ними в дусі екзистенціалізму. Якщо, згідно зі святими отцями, в природній теології панує розум, догматика визначається вірою, а містична теологія була результатом переживань, дарованих Богом, то В. Лоський, саме як неопаламіт, розвиває вчення про абсолютно

непізнавані сутність / іпостасі Бога та пізнавані божественні енергії. Більш того, для В.Лоського божественні енергії є персональними і дають персональне знання Бога. При такому підході відривається суб'єкт дії від самої дії, одночасно йдеться про пізнання і не пізнання Бога в одному і тому ж сенсі – через його дії. У Х. Яннараса процес богопізнання є зустріччю особистості людини з енергіями особистісного Бога. Така зустріч є результатом дії всіх пізнавальних сил людини, які об'єднуються силою уяви в єдине еротичне прагнення до Бога. Ця трансценденція обов'язково закінчується ірраціональним пізнанням Бога, при якому сам Бог залишається непізнаним.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення специфіки співвідношення віри та розуму в православній теології. Виявлено, що для православ'я характерне розуміння віри як функції інтуїтивного розуму;
- дослідження критики постмодернізму в православній теології початку ХХІ століття. Виявлено, що постмодернізм тлумачиться за аналогією з буддизмом, якому протиставляється християнська онтологія спілкування у якості не лише теорії, а й практики відновлення суб'єкту та спільноти.

Теоретичне значення отриманих результатів. Висновки і теоретичні твердження, які обґрунтовані в дисертаційному дослідженні, сприяють глибшому розумінню православної теології та православної культури. Виявлення особливостей динамічного розвитку православної теології сприяє розумінню багатоманітності православної релігійно традиції, відкриває нові можливості для діалогу із іншими конфесіями, філософією, науковим світоглядом.

Практичне значення дисертації. Результати дисертаційного дослідження можуть бути методологічною основою для нових теоретичних праць у сфері релігієзнавства, богослов'я, історії філософії. Матеріали дослідження можуть бути використані у викладацькій діяльності при підготовці курсів лекцій та підручників з таких дисциплін як «Релігієзнавство», «Теологія», «Основи християнської культури», «Патрологія», «Історія філософії».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Усі розділи дисертації, монографії та наукові статті, подані в списку літератури, написані автором самостійно (без співавторів). Ідеї, положення чи гіпотези інших авторів, які використані в дисертації для підсилення ідей здобувача, мають відповідні посилання згідно з науковими стандартами. Кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему «Релігієзнавчий аналіз вчень про богопізнання в сучасній православній теології» захищено 12 березня 2010 року в Інституті філософії імені Г.С.Сковороди НАН України за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації використовуються лише в огляді літератури.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Дисертація пройшла апробацію на засіданнях кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні ідеї та положення

дисертації були викладені в доповідях на 26 наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, з них 19 міжнародних, зокрема: Ірпінські науково-педагогічні читання «Проблеми відродження духовності в умовах глобальної кризи» (м. Ірпінь, 2010 р.); Міжнародна наукова конференція «Філософія релігії і феноменологія релігії: демаркація предметних полів» (м. Івано-Франківськ, 2010 р.); Міжнародна конференція «Феномен ісихазму: богословський, філософський та історичний аспекти» (м. Київ, 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Право і держава в умовах глобалізації та регіоналізації» (м. Ірпінь, 2011 р.); IV Круглий стіл по феноменології релігії «Філософія релігії сьогодні: між секуляризаційними та постсекуляризаційними суспільними запитами» (м. Київ, 2013 р.); Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Становлення та розвиток вітчизняної богословської освіти (до 1025-річчя хрещення Русі)» (м. Київ, 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «European union and Byzantium – cultural heritage, history and perspectives: the world of the Justinian the great and European civilization (565–2015)» (м. Вільнюс, 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (м. Київ, 2017 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Пріоритетні завдання і стратегії розвитку суспільних наук» (м. Запоріжжя, 2017 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (м. Дніпро, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (м. Львів, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (м. Одеса, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Дніпро, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку суспільних наук в умовах сьогодення» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень» (м. Дніпро, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації» (м. Львів, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (м. Львів, 2018 р.); Міжнародна науково-богословська конференція «Методології богословських досліджень: проблеми і

перспективи» (м. Київ, 2018 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Унезалежнення православних та його вплив на релігійно-церковне і суспільно-політичне життя сучасної України» (Київ, 2019 р.); Міжнародна наукова конференція «Церква і публічна сфера: любов у дії» (м. Львів, 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Єдність православних в Україні: стан, проблеми, шляхи досягнення» (м. Київ, 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладені в одноосібній монографії, 18 наукових статтях у фахових виданнях, 4 статтях у зарубіжних наукових журналах, 2 статтях у журналі «Схід», який входить до зарубіжних науково-метричних баз даних, та 20 тезах виступів на конференціях.

Структура і обсяг дисертації, послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, яку визначають мета і завдання дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 545 сторінок, із яких 436 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 1104 позиції.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження в сучасному суспільстві й філософсько-богословському дискурсі, охарактеризовано складність світоглядної ідентифікації в ситуації сучасної інтенсивності і поліфонії інформаційних потоків; сформульовано мету дослідження, окреслено методологічні засади й принципи, розкрито його наукову новизну, теоретичне й практичне значення, наведено відомості про апробацію результатів дослідження, публікації та структуру.

Перший розділ «Ідентичність та методологія православної теології як предмет наукового вивчення на початку XXI століття» подає всебічний аналіз і класифікацію підходів до аналізу методології православної думки. Як і у більшості світоглядно орієнтованих дисциплін, методологія у теології переважно визначається впливом філософії. Методологія може виникати і використовуватися в теології під концептуальним впливом певної філософської системи, а може виникати й досить самостійно. Теологія і філософія мають внутрішній органічний зв'язок, що не виключає фактичної, предметної, функціональної, інституційної відмінності між ними. Кожен організований теологічний дискурс має в своїй основі певну і, можливо, не одну методологію. Застосування методологій стає можливим завдяки внутрішній раціональності релігійного одкровення. В методології варто розрізняти універсальні здатності людини до пізнання, сталі методи пізнання та теорії пізнання з властивими їм концептуалізованими методологіями. В будь-якому теологічному дискурсі закладаються певні методології пізнання священного. Не існує теологій, які б не використовували методології. Більше того, методологія виникає разом із тим, як формується теологічний дискурс. В теології можуть бути використані переважна більшість філософських методологій за рідкісними виключеннями. Концептуальний та методологічний аспекти не обов'язково збігаються. Жодна методологія не може ідеально передати зміст релігійного одкровення, тому застосування методологій є обмеженим.

Встановлено, що адекватною філософсько-релігієзнавчою методологією дисертаційного дослідження є філософія теології, яка може бути частиною філософії релігії як самостійної галузі філософського знання; також вона може бути підрозділом філософії релігії як галузі академічного релігієзнавства (або філософського релігієзнавства); або виконувати спеціальні рефлексивні завдання в структурі філософської теології. Предметами філософії теології є різноманіття конфесійних виявів релігійного, релігійно-філософського та теологічного знання; наявні наукові концепти теології; філософські рефлексії щодо теології. В усіх випадках філософія теології має бути критичним, рефлексивним знанням про теологію, сукупністю філософських методів та підходів для комплексного вивчення теології як релігійного знання, конфесійного дискурсу, культурного явища та навчальної дисципліни.

Користуючись цією методологією встановлено, що релігійне знання завжди виступає як вірування, гадка, впевненість. У своїх справжніх виявах таке знання є теоцентричним, ревелюційним, сакралізованим, сакраментальним, наративним, прагматичним, експліцитно/імпліцитним, символічним знанням. На основі цього знання й виникає теологія як раціоналізація та систематизація релігійного знання, що відрізняється від віри та досвіду. Теологічне знання є аксіоматичним, доктринальним, догматизованим, метафізичним, персоналістичним, аксіологічним та апологетичним знанням. Але завершальною і всеохопною характеристикою теологічного знання є його універсалізм, здатність породжувати метадискурс, покликаний, подібно до філософії, осмислювати найзагальніші реалії буття – Бога, світ, людину та культуру. Названі ознаки зближують теологію з філософією, але й принципово їй віддаляють.

Численні дослідники виходять із можливості ототожнення православної теології сьогодення з неопатристикою як парадигмою мислення та методологією, для якої характерним є, зокрема: повернення до концепцій грецької патристики; використання понять сучасної філософії, особливо екзистенційної, для виразу традиційних концептів; намагання надати відповіді на питання сьогодення з точки зору віднайденної та актуалізованої в традиції.

Разом із тим, в кінці першого десятиліття XXI століття розгорнулася дискусія про нову теологічну парадигму, яка приходить на зміну неопатристичному способу мислення - «постнеопатристику». Такого роду характеристика дозволяє поєднати у межах єдиної парадигми різноманітні явища. По-перше, це постліберальна православна думка П.Калаїцидіса та К.Говоруна, які є відвертими, хоч і не послідовними постмодерністами. По-друге, це пост-консерватори Д.Гарт та Дж.Маніссакіс, які використовують феноменологічну теорію надпоняттєвих визначень Бога (трансценденталій). По-третє, це аналітична теологія Р.Свінберна, яка творить нові форми раціональної апологетики, спираючись на теорію ймовірностей. Спільним для цих теологічних проєктів є прийняття постметафізичного способу мислення як нормативного та самоочевидного. Різноманіття пост-неопатристики робить можливим постановку питання про засади поліметодологічності православної теології початку XXI століття. Так, К.Говорун говорить про необхідність в еклезіології поєднувати аналітичний аналіз основних

концептів, які стосуються Церкви з феноменологією свідомості церковних спільнот. Цьому поєднанню має передумати історична критика форм існування Церкви в різноманітних контекстах та постструктуралістська деконструкція тих елементів церковного життя, що були привнесені впливами світських систем ззовні, але не були властиві для самих церковних громад із самого початку їх існування та не виникли внаслідок їх органічного розвитку. Необхідність легітимізації поліметодологічності при аналізі різноманітних еклезіологічних концепцій та різних реальних форм церковного життя природно приводить К.Говоруна до думки, що еклезіологія у теорії та практиці сформована і розвивається як множина мов, за допомогою яких Церква здійснює власне самоусвідомлення. Вивчення історії богослов'я приводить К.Говоруна до логічного висновку про можливість різних мовних форм для виразу одного концептуального змісту. Класичним прикладом впливу мови інтерпретації змісту є протистояння антиохійського та олександрійського типів богослов'я. Також К.Говорун визнає, що важливу роль у виникненні догматичних христологічних дискусій відіграли складності богословської мови Кирила Олександрійського. На значення філософських шкіл для формування різноманітних богословських мов звертає увагу Ю.Чорноморець, наголошуючи на тому, що незмінний богословський зміст, заданий традицією, виражається за допомогою «християнського платонізму», «християнського аристотелізму», «християнського неоплатонізму» тощо.

Водночас, теологічні мови значно впливають на самотлумачення традиції, на зміст теологічних концепцій, на формування та розвиток богословських шкіл. Більше того, єдність форми та змісту у кожному типі богослов'я робить можливим дослідження трансформацій теологічних парадигм саме як зміну богословських мов. В цілому, постнеопатристика намагається подолати розділення між теорією та практикою, філософією та теологією, світським та релігійним тощо. При цьому теорія визнається частиною риторичних практик, філософія – секуляризованою теологією, а можливість існування автономного світського простору заперечується. Такого роду тенденції, особливо яскраво виражені у теології Д.Б.Гарта, примушують наново переосмислити релігієзнавче розуміння співвідношення в православ'ї між теорією та практикою, філософією та теологією, світським та релігійним. Традиційно релігієзнавство визнавало, що теологія слідує за філософією, практика за теорією, релігійне за світським. Увага дослідників була повернута до процесів постійної модернізації теології та релігійного життя в православ'ї, що відбувалися під впливом пристосування богословської думки та релігійної практики до нових соціальних обставин. Сьогодні усе більше надається значення зворотнім процесам, оскільки вплив християнських концептів на сьогодишню постметафізичну філософію, особливо французьку, є очевидним та незаперечним.

Важливе значення має визнання ролі наративів у конституюванні усіх богословських парадигм, що існували у процесі розвитку православної думки. Так, П.Гаврилюк звертає увагу на провідну роль для неопатристики наративу про викривлення істинної теології через західні впливи. Згідно з Г.Флоровським, взірцевою теологією та християнською культурою як системою є «християнський

еллінізм». Ця теологія, що знайшла свій вираз у Візантії часів Вселенських соборів, є «вічною філософією» для православ'я як за змістом, так і за формою. Різноманітні відхилення від цієї теології Г.Флоровським уподібнюються до ересей доби грецької патристики: софіологія подібна до гностицизму, ліберальний протестантизм – до несторіанства, бартіанство – до монофізитства тощо. Спотворення православної теології виникають не через самі по собі певні філософські поняття, оскільки останні можуть бути ортодоксально перетлумачені. Джерелом «псевдоморфоз» є використання саме концепцій, які запозичуються разом із поняттями.

Для постнеопатристики характерне намагання більш широко розуміти православ'я, традицію, церковність, уникаючи протистояння Заходу, зацикленості лише на спадщині християнського еллінізму. Одним із наслідків такого розуміння нормативної теології є бажання віднайти єдність між теоріями класиків неопатристики і концепціями російського релігійного ренесансу. Також активно переосмислюється теза про «західництво» православних теологів XVII-XIX століть: або відшукуються такі мислителі, що були близькими до патристики, або ж взагалі акценти переносяться на елементи оригінальної методології у мислителів цих століть. Наново відкривається потенціал впливу біблійної та патристичної теології на всю історію православної теології. Все це примушує релігієзнавство наново переосмислити методологію православної теології в її парадигмальних трансформаціях заради виокремлення як елементів її неперервної єдності, так і елементів значного різноманіття. Відповідно до цих установок, методологічно православна теологія може коливатися між фідейзмом та раціоналізмом, інтуїтивізмом та емпіризмом, містицизмом та метафізикою тощо. Поступово стає очевидним переважання метафізичного знання у теології аж до останнього феноменологічного повороту в православній думці.

Зміст теологічних систем дозволяє говорити про необхідність класифікацій методологій православної думки на такі парадигмальні типи мислення: *неметафізичні, метафізичні та постметафізичні*. Наприклад, методології раннього християнства були неметафізичними або з вкрай спрощеною метафізикою. Класичними метафізичними методологіями патристики були теології Діонісія Ареопагіта, Максима Сповідника, Августина, Академічної теології. Постметафізичними є деякі сучасні теології, створені під впливом феноменології та герменевтики – Х. Яннараса, Д. Гарта, Дж. Мануссакіса та ін. Багато у чому збігається із запропонованим поділ методологій на *домодерні, модерні та постмодерні* або на *докласичні, класичні, некласичні та постнекласичні методології*. В цілому, сам характер православної теології як систематичного виразу основних компонентів релігійного світогляду (одкровення, переказу, релігійного досвіду тощо) є таким, що мова повинна йти про народження ортодоксальної метафізики з духу неметафізичного християнства у перші віки. А сьогодні вже необхідно говорити про певний обмежений успіх у намаганнях подолати ортодоксальну метафізику та намаганнях теологів мислити постметафізично.

Доведено, що в межах неопатристики були відроджені та переінтерпретовані всі варіанти патристичних методологій осмислення феномену богопізнання. Найбільшого поширення набули неопаламіти, які вважали способом істинного

богопізнання «досвід», що включав у себе різні елементи надприродних знань: відчуттів, особистих переживань, надприродних осягнень розуму. Але великого поширення набули і погляди православних екзистенціалістів, що на новому ґрунті розвивали інтуїції Григорія Ниського і Симеона Нового Богослова. Акцент на природному і надприродному інтелектуальному пізнанні робився Г. Флоровським, а його вчення знаходить послідовників і сьогодні. Зазначимо, що інтелектуалізм Г. Флоровського і його учнів походить не від Климента чи Оригена, а лише від Максима Сповідника. Неопатристичний інтелектуальний інтуїтивізм не приймає розсудкову апофатику Климента Олександрійського і вчення Оригена про споглядання сутностей. В той же час вчення Максима про природне і надприродне інтелектуальне споглядання повністю приймається і творчо розвивається. Розуміння надприродного характеру богопізнання у цілому ряду мислителів неопатристики привело до формування містичного інтуїтивізму, згідно з яким уподібнення містичного безпосереднього пізнання до звичайних видів пізнання є некоректним. Саме таким був висхідний пункт теорії теогносії Юстина Поповича. Синтез різних теологій та відповідних методологій, створений в середньовіччя Максимом Сповідником, надихнув Д. Станілоає. Всі варіанти теорій богознання, що створені в межах неопатристики, не лише укорінені в патристичній традиції, але й інспіровані сучасною філософією. Обидва фактори є визначальними для неопатристичних теорій теогносії і для їх аналізу потрібні як ґрунтовні знання грецької патристики, так і сучасних гносеологічних концепцій.

Таким чином, в патристиці можна віднайти три теології, кожна з яких мала свою методологію богопізнання. Предметом пізнання виступає один й той самий Бог, але він пізнавався на шляху все більшої конкретизації – від загального знання про Бога, отриманого розумом, до загального теологічного знання, виведеного з Одкровення, і до особистого, надприродного містичного знання Бога. В патристиці існувало взаємне підтвердження теологій. Результат кожної теології мав узгоджуватися з результатом іншої теології й складати єдину систему взаємно узгоджених теологічних знань. Відповідно, треба розрізняти методології трьох теологій: природної – гіпотези про Бога вироблені розумом; догматичної – сприйняте вірою віровчення, що дане в Писанні, Переданні та вчительстві церкви; містичної – екстатичні переживання, з яких не можна виводити віровчення чи філософію. В цілому сучасні православні автори повертаються до логіки патристичної системи трьох теологій з їх трьома теоріями богознання. В межах природної теології засобами богознання є розсудок та інтуїтивний розум, які відкривають в світі елементи надприродного порядку: прагнення всього людського служити життєвим світом для людини (теологічна інтерпретація антропного принципу) та прагнення людини існувати нескінченно. Для побудови такої теоантропоцентричної «картини світу», в якій буття Бога стає «самоочевидним» мислителі неопатристики використовують сучасні філософську антропологію і філософію науки. В межах догматичної теології вони вважають засобом богознання віру, що сприймає самоодкровення Бога, яке передує і визначає зміст Святого Письма, Переказу та Вчительства церкви як множин людських інтерпретацій одкровення. В межах містичної теології засобом богознання

вважається особистий містичний досвід, надприродні переживання, які не можуть бути верифіковані церковною спільнотою, отже, містична теологія не може виступати джерелом богознання для Церкви та теології.

Другий розділ «Шляхи філософізації християнської теології як теоретичної форми релігійного світогляду» розкриває детальну характеристику теології та філософії як аналогічних світоглядних мета-дискурсів, пояснює специфіку християнської теології та її відносини з релігійною філософією.

У підрозділі 2.1 «Філософія і теологія: типологічний аспект культурного буття» Встановлено, що в історії філософія мала різні культурні форми. у своїй інваріантній природі філософія це раціональне мислення й відповідне пізнання найзагальніших, універсальних принципів буття й пізнання, всезагального в світі, людині та культурі. Але в історії філософія виступала і як філософський міф, філософська теологія, метафізика, ідеологічне вчення, філософське мистецтво, містична філософія. Теологія, як і філософія, в сучасному плюралістичному дискурсі, є універсальною формою, що може адаптуватися до самих різних явищ культури – міфу, поезії, мистецтва, моралі, філософії, науки, права, політики, містики. Синтез з певними культурними мовами й обумовив багатоманітність типологічних форм теології: моральної, художньо-символічної, наративної, філософської, наукової, політичної, містичної. Таким чином, філософія і теологія є універсальними метадискурсами здатними адаптуватися до історичних форм буття культури і виявити універсальну для всіх культур та релігій їх типологію.

У підрозділі 2.2 «Філософія як джерело і парадигма християнської теології: теоретико-методологічний аспект» проаналізовано аспекти генези, формування та трансформації теології як теоретичної форми релігійного світогляду, що переймає власну форму від філософії. Доведено, що обидва типи дискурсу мають власну аксіоматику – очевидні постулати, що приймаються на віру. В теології – це одкровення, а в філософії – це первинні інтуїції чи вихідні положення філософа. Ці два типи знання подібні між собою за ступенем раціоналізації. Теологічне знання може бути принципово відмінним від філософського змістовно чи ідейно, але за ступенем раціоналізації вони можуть бути схожі. Теологія може бути наївним, поетичним чи пророчим словом про Бога, як і стихійна філософія є життєво-практичною мудрістю. Але теологія може виступати і сукупністю вчень, ідей та навіть системою знань про Бога, як і філософія. І перетворення теологічного знання на розвинений дискурс передбачає вплив дискурсу філософського. Тому теологія і філософія є типологічно близькими у своїй методології, але світоглядно різними видами дискурсу.

У підрозділі 2.3 «Філософія і теологія як аналогічні метадискурси» Встановлено, що філософський та теологічний дискурси однаково мають у своїй основі певні наративи, які і закладають глибинну аксіоматику культури. Як аналогічні феномени філософія і теологія є сукупністю певних теорій і практик. З самого початку християнська теологія будувалася за подобою до античної філософії не лише в своїй теоретичній, але й практичній частині. Роль теорії в релігії надзвичайно велика. Без теоретичного осмислення релігійних проблем теологія як форма дискурсу неможлива. Релігійна теорія втілюється переважно в побудовах

філософської теології, різних богословських вчень, наявна і в догматичних концептах. Власне присутність філософії в релігії визначає її теоретичний потенціал і можливості. Чим більше значення теорії та відповідної їй філософської теології, тим повноцінніше буття теології. Філософію та теологію об'єднує здатність приймати наукові форми та, одночасно, бути ціннісними теоріями. Обидва дискурси можуть набувати науковості з усіма відповідними атрибутами – раціональністю, системою категорій, доведень, концепцій, вчень, гіпотез, методів. Але вони ніколи остаточно не перетворюються на науку, залишаючись ціннісно-світоглядними дискурсами. Богослов'я та філософія це два самостійні дискурси, дві схожі мови чи дві «мовні гри». Вони багато в чому аналогічні, тому часто їх важко розрізнити. І їх відмінність полягає, зокрема, і в різному використанні мовної семантики. Подібні поняття й категорії набувають самостійного значення в контексті завдань, проблемного поля і тих функцій, які вони виконують. Але між ними є суттєві відмінності. Якщо теологія це дискурс для обслуговування завдань церкви, її діяльності, пізнання, оцінок, то філософія є універсальним, автономним дискурсом, принципово не пов'язаним з обслуговуванням владних структур. Разом вони будуються за аналогічними правилами – раціоналізації, доведень, обґрунтувань, критики, побудови теоретичних концептів, але виконують різні завдання і утворюють відмінні мовні структури.

У *підрозділі 2.4 «Теологія як специфічний тип соціо-гуманітарного знання та наука»* доведено, що теологія може бути наукою, подібною до соціо-гуманітарних наук. Щоправда, її науковий статус специфічний, адже вона не досліджує соціальні процеси та явища, не намагається їх пізнати як такі, не вивчає їх ознаки, властивості, якості та характеристики суспільних та антропологічних процесів. Теологія, натомість, займається релігійним пізнанням, в основі якого - духовне пізнання людини з метою її трансформації, духовної зміни та розвитку. Такого роду пізнання і супутнє йому знання є, скоріше, подібним до філософських наук, а не до предметних гуманітарних наук.

З усіх гуманітарних наук теологія найбільше схожа з філософією. Вона так само є всезагальним знанням і знанням про всезагальне. В ній можна зустріти певні ознаки науки: предметна визначеність, системність, раціональність, універсальність, валентність, загальнозначущість, когерентність, зв'язок із практикою. Але вони не обов'язкові і не принципово визначають суть теології. Вони скоріше надають наукоподібної форми теології, роблять її подібним до науки культурним явищем, легітимізують її в сфері освіти. Але є ознаки, за якими теологія не може бути предметною наукою: критичність, відтворюваність, прогнозованість, передбачуваність, об'єктивна істинність, необхідність зростання. Справді, довести істинність теологічного знання неможливо, виходячи з критеріїв науки. Теологія не є обов'язково критичним та самокритичним мисленням. Вона не є системою прогнозованого, передбачуваного знання, яке має постійно зростати. Навпаки, теологія є мисленням і знанням догматичним, її засади неможливо перевірити, піддати сумніву, об'єктивно зафіксувати. Засади теологічного знання визначаються релігійною вірою. Так само і поняття істини, валентності можна зустріти в теології, але вони містять у собі релігійний сенс, бо істина в релігії – це не універсальне,

об'єктивне, загальнозначуще знання, а знання ціннісно зумовлене, доктринальне, часто конфесійне. Так, наприклад, теологія виходить із постулювання абсолютної істини, якою є Бог, тоді як наука визнає абсолютну істину, щоправда, в конкретному предметному сенсі – знання фіксованих речей, процесів та явищ.

Аналогічність теології до філософії забезпечується і використанням нею філософських методів, у яких домінує «розуміння» та «тлумачення» над «поясненням». Пояснення можливе, але з врахуванням ціннісного чинника. Як і в гуманітарних науках, у теології домінує намагання усвідомити явище, осягнути його унікальність через усвідомлення духовних підстав його здійснення. Засадничим філософським методом теології є *герменевтичний* метод, у якому переважають зацікавлене спостереження – емпатія, вживання, через себе розуміння. Також у теології використовується *феноменологічний* метод, що дозволяє безпосередньо споглядати духовні феномени, намагатися побачити їх поза теоретичними концептами. До характерних теологічних методів можна зарахувати *ціннісний*, який дозволяє здійснювати опис індивідуальних особливостей явищ. Також можливі гуманітарні методи *наближення*, вживання, але й можливі методи дистанціювання, відмежування. В усіх цих методах важливу роль відіграє суб'єкт, що розуміє, переживає, описує, спостерігає, оцінює, який, проте, може зберігати наукову перспективу і вирішувати наукові завдання.

У підрозділі 2.5 «Вплив античної філософії на християнську теологію як пайдею» зосереджено увагу на тому, що християнство, за елліністичним ідеалом, було, перш за все, практичною, а не теоретичною філософією, було моральним вченням і практикою, що мало на меті досягнення вищого блага – спасіння. Те, що християнство було на самому початку системою моральних норм, духовних практик, робило його подібним до філософії. Якщо прийняти, що усі філософські школи еллінізму поєднували в собі практичну і теоретичну філософію, то християнство, так само, виступало практичною філософією, в якій духовний праксис мав пріоритет над теорією.

Джерелом теоретичного осмислення теології як пайдеї стало вчення Філона Олександрійського, який обґрунтовував ключове значення «вільних мистецтв» для виховання досконалої людини, створив релігійно-філософську і педагогічну теорію співвідношення «вільних мистецтв», філософії та мудрості як повноти знання. Пайдея вільних мистецтв і філософії є необхідним етапом на шляху до досконалості вільної діяльності в доброчесності та мисленні. Тільки того, хто пройшов шлях пайдеї (виховання і навчання), Філон вважав людиною. Досконалість народженої в пайдеї людини досягається тільки на шляху набуття філософських чеснот. Релігійний елемент не тільки не вноситься в центр педагогіки Філона, але і не відіграє важливої ролі. Педагогічний ідеал і практика Філона визначаються філософією платонізму. Філософія «вчитується» з релігійного матеріалу, а богословського синтезу філософії і релігії Філоном так і не створено. У порівнянні з вченням Платона, Філон значно спростив онтологію, гносеологію, соціальну філософію. Божественний початок розумівся не як надбуттєве Благо, а як вище Буття. Деміургічна діяльність більш не належала до вищої Причини, але приписувалася цьому божественному початку. Досягти пізнання Бога можливо

через «афайресіс», тобто через відкидання від поняття Бога всіх атрибутів. Також можливо досягти пізнання Бога як чистого буття через абстрагування атрибутів будь-якої реальності, особливо математичної. У соціальній філософії середній платонізм звеличує «демократію» як ідеальну державу, під якою, однак, розуміється правління кращих на чолі з освіченим монархом, але при добровільній згоді народу. Відбувається зближення ідеалів спільнотності та держави, формується ідеал «вселенської громади». Вчення Філона стало початком для творення методології теології грецької патристики.

Третій розділ «Методологія богослов'я у традиції грецької патристичної та візантійської думки» аналізує методологію та структури богослов'я класичної доби православного мислення.

У підрозділі 3.1 «Проблема багатоманіття форм філософського дискурсу в Візантії» виявлено, що у східно-патристичний та візантійський періоди поширеним і відомим був як сам термін «філософія», так і були відомі самі філософи. Можна говорити про три типи інтелектуалів, які і склали соціальну базу для поширення філософських ідей, серед них два були безпосередніми провідниками філософських ідей – класичний тип філософа та тип філософа-ритора. Відповідно, потрібно виділити три рівні сприйняття та імплементації філософських ідей – рівні «високої», «риторичної» та «низької» філософії. А також встановити, що філософський дискурс мав два виміри – власне філософський та риторичний. Крім того, філософія існувала в трьох основних формах як грецька філософія аж до VII століття, християнська університетська філософія та власне як філософія патристики, яка включала в себе і філософську теологію. В межах останньої, в своєму основному значенні, яке використовувалося візантійськими теологами, «філософія» – це теологія. Не в тому сенсі, що між ними немає різниці, або що філософія зникла, а в тому значенні, що філософія набула форми теології. Залишаючись собою – пошуком мудрості і мисленням про найзагальніші принципи буття та пізнання, філософія у Візантії була пошуком божественної мудрості й осмисленням межових реалій у світлі буття Бога. Саме таку думку отці церкви називали «наша філософія», або «філософія у Христі». Між означеними типами та формами філософії в візантійську добу йшов постійний діалог та конфлікт, результатом якого є плідний розвиток християнської думки. Певний занепад християнської філософії пов'язаний, перш за все з закриттям античних філософських шкіл, а згодом і тиск на університетську філософію, яка хоча і була присутня в освітньому просторі Візантії, але постійно відчувала тиск з боку «чернечої філософії».

У підрозділі 3.2 «Теологія грецької патристики як «філософія» та її типи» доведено, що в історії християнства взагалі та в історії грецької патристики зокрема не було вироблено єдиного стандарту теології. В залежності від культурно-історичної ситуації, характеру впливів античної культури, взаємодії з філософією, богословських завдань і рівня освіти, в історії східної патристики виникали своєрідні *типи теологічного знання* – дискурсивні моделі, тео-філософські варіанти інтерпретації християнського одкровення. Вони, окрім власне богословської специфіки (релігійний зміст якої ми не розглядаємо), розрізнялися рівнем складності теологічного дискурсу – своєрідністю синтезу віри та знання,

співвіднесенням теоретичного та практичного знання, ступенем автономності теоретичного і практичного знання від віри, використанням практичної та теоретичної філософії (переважно античної) для потреб теології. Для цих типів характерне відображення коливання світогляду від вкрай іраціонального до раціонального, а методології теології від фідеїстичної та містичної до філософської та метафізичної. Крім того, важливим досягненням зусиль отців церкви стала розробка системи трьох теологій: філософської, доктринальної та містичної, яка стала взірцевою для усіх подальших парадигм православного мислення.

У *підрозділі 3.3 «Дисциплінарна структура філософсько-богословської пайдеї грецької патристики»* виявлено, що філософія для мислителів грецької патристики була цілісною системою дисциплін, що охоплювала як античну, так і власне християнську філософію-теологію. Про це свідчить архітектоніка філософії грецької патристики, в якій підкреслюється як єдність, так і різниця між окремими «філософіями», тобто вона, поряд з античною філософією та логікою, не просто включала у свою систему філософії три складові: «віровчення», теоретичну релігійну філософію та містичну практику, але й давала систематичну трактовку проблеми їх співвідношення.

У *підрозділі 3.4 «Філософія грецької патристики як східно-християнський неоплатонізм»* розглянуто змістовну характеристику класичної ортодоксії. Східно-християнський персоналістичний неоплатонізм грецької патристики є самостійним різновидом неоплатонічної філософії, оскільки: (1) це є синтез положень філософських концепцій Платона та Арістотеля, із значно більшим використанням арістотелізму, ніж в античному неоплатонізмі; (2) історично він сформувався у Оригена незалежно і раніше від неоплатонізму Плотіна; (3) для нього характерні відмінні від античного неоплатонізму трактування Абсолюту (християнський неоплатонізм бачить в Богові Сущє, що є трансцендентним по відношенню до будь-якого іншого буття, і не стверджує абсолютну надбуттєвість Єдиного та тотожність в ньому буття і небуття), людини (як особистості та єдності душі й тіла, а не душі, що рухає тіло), світу (діалектичний теїзм, а не діалектичний пантеїзм), співвідношення загального і одиничного (оригінальний синтез платонівського ідеалізму та арістотелівського реалізму, а не лише визнання існування індивідуальних ідей). Еволюція східно-християнського неоплатонізму є підґрунтям періодизації грецької патристики. Рання патристика (II–III ст.) є етапом формування, поряд із античним неоплатонізмом, східно-християнського неоплатонізму, що завершується в творчості Оригена. Зріла патристика (325–451 рр.) є класичним східно-християнським неоплатонізмом Афанасія Олександрійського та кападокійців, що більш адекватно осмислює і систематизує християнський світогляд, ніж неоплатонізм Оригена; вона характеризується зростанням впливу арістотелізму та появою запозичень з античного неоплатонізму Плотіна. Пізня патристика (451–750 рр.) є східно-християнським протосхоластичним неоплатонізмом, значний вплив на який справляє діалектична схоластика Прокла та пізніх олександрійських неоплатоніків; вона характеризується зростанням запозичень як із платонізму, так і з арістотелізму, формалізацією та систематизацією філософсько-теологічного дискурсу. Філософія грецької патристики не є: (1)

християнським варіантом платонізму (як вважають А. Армстронг, І. Мозговий), оскільки запозичення із аристотелізму є не менш значними; (2) християнським варіантом аристотелізму (як вважає Т. Г. Сідаш), через наявність значних елементів платонізму в філософських поглядах святих отців; (3) аналогом релігійного екзистенціалізму ХХ ст. (як вважають І. Зізіулас та Х. Яннарас), оскільки «сутнісний» вимір онтології не менш визначальний для патристики ніж «іпостасний»; (4) лише теологією, вільною від філософських впливів (як вважає О. Сидоров), оскільки очевидно є філософська складова в побудовах представників східної патристики.

У *підрозділі 3.5 «Методологія теології грецької патристики»* доведено, що важливе місце і роль у патристичній теології відіграє досвід феноменологічного споглядання отцями первинних очевидностей віри й одкровення, які мають претензію на безпосередні вияви і бачення Бога. Цей досвід залишається важливим фактором формування доктрини. Церковні автори могли виходити з власного чи церковного (або містичного) досвіду, як своєї передумови, але не обмежувалися ним. Вони постійно тлумачили свій досвід, корегуючи його з традицією, тлумачили джерело одкровення – Писання, тлумачили його контекст – Традицію, тлумачили церковний досвід. Тобто, мислителі патристики використовували герменевтику, але не обмежувалися лише інтерпретаціями досвіду, отриманого в феноменологічному спогляданні. Водночас, візантійські теологи постійно перебували у комунікації – з собою, з Писанням, з іншими, з Богом, з Традицією та її носіями, з своїми противниками. Прийняті церковними соборами віровчення й догмати є результатами комунікативної угоди, конвенції між учасниками соборів, теологами та церковною спільнотою. Але християнські богослови не обмежуються лише комунікативною прагматикою. Отці реалізують усі методи в своїй теології. Вони і звертаються до Бога та сприймають його відкриття, і феноменологічно споглядають очевидності досвіду, і постійно інтерпретують Одкровення, і проводять комунікативну прагматику на Соборах, і виходять із контексту Традиції, і філософують, будують метафізичні системи, враховуючи історичний досвід та, навіть, політичні реалії. Усі названі фактори тією чи іншою мірою, в різних ситуаціях приймали участь у формуванні філософії, теології та віровчення патристики. Серед цих методів не було основного, кожен із них міг постати на роль головного в певний момент. Для всіх цих методів характерною було змагання двох стилів мислення – метафізичного («схоластичного») й антиметафізичного («містичного»). Це протистояння є обов'язковою рисою теології як теоретичного виразу релігійного типу світогляду, що поєднує раціоналістичні й ірраціоналістичні способи мислення. Поєднання різноманітних методів теологічного мислення покликане врівноважувати раціоналізм та ірраціоналізм православного мислення, легітимізуючи різноманітність внутрішнього змісту теологічного дискурсу.

У *підрозділі 3.6 «Основні категорії патристичної метафізики»* перш за все виявлено, що принципово новими в метафізиці грецької патристики були такі положення: (1) Виділення категорії індивідуального («іпостасі») і розміщення цієї категорії в центр всієї онтології. (2) Тлумачення істотних властивостей як енергій сутності. (3) Розуміння індивідуальних властивостей як індивідуалізацій загальних

властивостей, як індивідуальних особливостей здійснення загальних властивостей. (4) Визначення індивідуального не лише через опис множини індивідуальних властивостей, але і через опис основної індивідуальної властивості, що характеризує спосіб походження і спосіб існування іпостасі. (5) Формулювання засад метафізики таким чином, що безпосередньо існують тільки індивіди («іпостасі»), а вже в них – сутності і енергії. (6) Формулювання основ гносеології про те, що пізнавані лише енергії, а сутності та іпостасі пізнавані через енергії.

Четвертий розділ «Модернізація методології сучасної православної теології» доведено, що ХХ ст. для православної теології ознаменувалося освоєнням нових теологічних підходів. На зміну теологіям в яких панувала метафізика та раціонально-спекулятивні методи почали з'являтися нові форми богословських вчень в яких помітне місце займали постметафізичні методи тлумачення Одкровення – феноменологія та герменевтика.

У **підрозділі 4.1 «Поворот до персоналістичного мислення у православної теологічній думці»** встановлено, що персоналізм є основною специфічною рисою сучасної православної теології. В традиційній православної теології персоналізм багато в чому метафізичний, оскільки його зміст створено в результаті синтезу євангельського світогляду і платонізму, а мова запозичена з аристотелівських «Категорій». Персоналізм сучасної православної думки в ХХ столітті до християнського світогляду додає екзистенціалізм, а в ХХІ столітті – постмодерну персоналістичну феноменологію чуттєвих переживань. Звернення православної теологічної думки до філософії для розкриття християнського персоналізму є необхідним не тільки для завдань апологетики, але і для самого здійснення персоналізму як системи.

У **підрозділі 4.2 «Неопаламізм у сучасній православної теології»** доведено, що в теології неопаламізму відбувається змішування трьох методологій богослов'я та богопізнання. Панує досить наївне переконання, що таке змішування є перевагою православної мислення, яка вирізняє його від християнської думки Заходу. Насправді це очевидне спрощення, як думки отців Церкви, так і православної думки загалом. В неопаламізмі змішування трьох методологій є результатом: опори на паламізм; недостатнього знанням теології отців (особливо Максима); впливом містицизму на теологію (зокрема практики ісихазму); впливом античної та німецької ідеалістичної філософії (особливо Шеллінга). Натомість, на нашу думку, запропоноване розмежування підходів у методології богопізнання дає можливість: уникнути ототожнення містики, догматики та філософії; повернутися до справжньої богословської методології отців; розв'язати чимало заплутаних суперечностей в сучасній православної думці; зробити можливим і продуманим, як діалог між християнськими Церквами, так і діалог християнства з наукою і філософією.

У **підрозділі 4.3 «Пізноמודерні методології в сучасній православної теології»** виявлено, що в софіології С. Булгакова, як автора альтернативної парадигми сучасної православної теології, надзвичайно яскраво втілені як значні здобутки, так і вагомні суперечності російської релігійної філософії та православної теології початку ХХ ст. Принципова різниця між проектами софіології Булгакова та неопатристики Флоровського з Лоським, полягала в різниці форм і способів

філософізації теології. Важливою у С. Булгакова постає ідея оновлення православ'я, він демонструє гарний приклад в пошуку нових шляхів його осучаснення, прагнення відродити і відновити православ'я, стали провідними ідеями усіх подальших теологів неопатристики. Можна з упевненістю стверджувати, що формування й кристалізація неопатристичної парадигми здійснювалася у прямому діалозі та творчій дискусії з софіологічною парадигмою Булгакова, навіть в більшій мірі, ніж з теологіями інших представників російської релігійної філософії.

Георгій Флоровський був одним з тим сучасних православних богословів, які вперше намагалися подолати метафізичне схоластичне мислення в теології. На цьому шляху він поклав початок продуктивному використанню ідей та практик феноменології в православному богослов'ї. Флоровський намагається йти «до самих речей». У нього це означає – йти до самоодкровення Бога, який являє себе не в незвіданих «містичних» теофаніях, а в історії. Флоровський у своїй методології не йде далі ідей раннього Гуссерля та Шелера, що робить його прибічником об'єктивного ідеалізму та теорії інтелектуальної інтуїції. Про те варто розуміти, що Флоровський не прагне створити послідовно феноменологічну теологію, остання має виконувати допоміжну функцію в його прагненні дійти «неопатристичного синтезу», який бачиться Флоровським як оновлення грецької метафізики.

Спроба побудови послідовної постметафізичної та постмодерністичної феноменологічної теології була здійснена Х.Яннарасом. У цих установках проявилась його орієнтація на французьку філософську традицію, яка, своєю чергою, суттєво залежала від установок мислення М.Гайдеггера. Проте Яннарас у своїй критиці модерну здійснює деконструкцію не всього його світогляду та способу життя соціуму, а лише деяких окремих його явищ, в цілому залишаючись не постмодерним, а пізньомодерним мислителем. Його пафос це скоріше завершення модерну в певній неоконсервативній утопії, а не формування постмодерного персоналізму та соціальної теорії.

Доведено, що представлений у працях провідного православного богослова Олексія Нестерука дискурс щодо сучасної космології та фізики є показовим у тому відношенні, що його аналіз дозволяє виявити суттєву залежність православної феноменології від метафізики. Таким чином, при усіх намаганнях мислити «після М.Гайдеггера» та «після Ж.-Л.Марйона», православна теологія Олексія Нестерука залишається у полоні у теорії аналогій, а також примітивного платонізму та шеленгіанства, у минулому характерних для російської релігійної філософії. І будучи постмодерністичною за формою, теологія Нестерука, залишається за своєю суттю у парадигмі ліберального теологічного мислення та релігійно-філософської метафізики доби модерну.

Показано, що оригінальним вітчизняним представником сучасної православної теології, який вільно експериментує з використанням багатьох сучасних філософських методологій є К. Говорун. Зокрема, він застосовує феноменологічну методологію, а також елементи структуралізму та постструктуралізму в аналізі природи церкви. Означені методології дозволяють йому здійснити розмежування між природою та структурами церкви, дає можливість Говоруну виявити характерні властивості останніх, прослідкувати еволюцію структур та показати механізми їх

відхилення від природи церкви. Проте, автор не здійснює глобального синтезу еклезіології та феноменології, а скоріше намагається висловити деякі висновки своєї роботи у феноменологічних та аналітичних термінах. Найбільшим досягненням Говоруна можна вважати створення екуменічної християнської методології, яка, також, може бути корисною для оновлення православ'я. В той же час, означений автором як постмодерністський проект еклезіології, по суті, є пізньомодерним конструктивізмом замість деконструкції.

У *підрозділі 4.4 «Постмодерні методології в сучасній православній теології»* проаналізовано погляди богословів, які створили особливий православний постмодерно-постметафізичний феноменологічний дискурс. Перехід від метафізичного до дійсно постметафізичного способу мислення і богословської методології у Й. Мануссакіса і Д.Гарта став можливий завдяки персональній високій філософській культурі, яка включає усі досягнення західного мислення не менше, ніж основні елементи спадщини мислителів грецької патристики. А постмодерно-постметафізична політична теологія, яка виникає на основі теології спілкування, була розвинута А. Папаніколау. Грецький богослов доводить, що православний спосіб життя передбачає певний політичний устрій, і вважає, що цей устрій є демократією. А. Папаніколау вважає, що православ'я – це спілкування вірних з Богом та між собою. Відповідно, спілкування та соборність при їх перенесенні у світську соціальність можуть стати основою лише для демократичного устрою. Богослов вірно відмічає, що соціальний ідеал для православної теології формується або завдяки взірцю влади Бога над творіння або завдяки ідеальним відносинам у Трійці та Церкві як прото-спільнотам, яким мають наслідувати суспільство.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснений комплексний філософсько-богословський аналіз методології православної теології в її парадигмальних трансформаціях.

Філософське мислення в християнстві є *теїстичним*, таким що визнає творцем світу особистість Бога. Оскільки теологія – це розумне вчення про особистого Бога, то теологічне мислення в християнстві є *персоналістичним*, воно передбачає особисте спілкування з Творцем. Розум у теології, філософське мислення *гетерономне*, воно підкорюється законам і логіці релігійного мислення, підставам, принципам та критеріям, закладеним у релігійній свідомості. Філософське пізнання базується не на очевидних засадах розуму, а на засадах віри та релігійного Одкровення. Тому цей розум можна назвати віруючим. Теологічне мислення, як правило, є *умоглядно-спекулятивним*, або метафізичним, принаймні, в більшості традиційних систем. Хоча філософія може бути принципово антиметафізичною, і не використовувати ніяких спекулятивних методів (позитивізм, прагматизм, феноменологія). Раціональне мислення в теології виконує переважно *герменевтичну функцію* – тлумачить і пояснює Слово Бога, виходячи з положень віри. Окрім того, теологія є *мисленням*, яке спирається на *авторитети*, тоді як філософія не обов'язково спирається на авторитети. Принаймні, будь-які авторитети в філософії

можуть бути перевірені чи піддані критиці, тоді як в теології, щонайменше, стосовно істин віри, здійснити це складно. Теологічне мислення за своєю суттю *догматичне*, а значить, – ідеологічне та консервативне. Воно спрямоване на захист, обґрунтування, доведення та виправдання істин віри й Одкровення. І хоча існують ліберальні теології, але й вони є догматичними. Філософське мислення може бути так само догматичним та ідеологічним, але це не є його суттєвою ознакою. Натомість, атрибутами філософії є раціональність, критичність, рефлексивність та свобода. Усі ці ознаки в теології гетерономні. Далі, мислення в християнському богослов'ї має принциповий внутрішній поділ на ортодоксію/гетеродоксію, звідки *претензії на істинність* та боротьба з ересями. Отже, при всіх суттєвих відмінностях між філософією і теологією, остання є різновидом філософії, її специфічною формою. Це – філософія релігійна чи теологічна, або спекулятивно-доктринальна. Одним словом, це – тео-філософія, релігійна філософія. Таким чином, теологія – своєрідна форма релігійно-філософського, гуманітарного, теоцентричного, універсального, світоглядного, теоретичного і практичного, культурно зумовленого знання, що виникає на основі релігійного одкровення, яке осмислила людина засобами мови і за допомогою спеціальних понять, методів та практик.

Наслідуючи основні ознаки соціо-гуманітарного знання, теологія виробляє власний унікальний його різновид і посідає особливе місце в системі знань. По-перше, теологія є дискурсом, що раціоналізує релігійний світогляд, будує релігійну теорію на основі одкровення, віри, досвіду й віровчення. Вона може створювати як наукову, так і ненаукову форму раціональності. По-друге, теологія є соціальним знанням, що виробляється в релігійному соціумі в історичному контексті культури і спрямовується на самоосмислення та самоідентифікацію. Вона є знанням гуманітарним, бо реалізується людиною і має своїм завданням зрозуміти людське буття через постулювання аксіоматики абсолютного буття. По-третє, теологія є ціннісно зумовленим, включеним, контекстним дискурсом, що визначається вірою релігійного мислителя, його конфесійною позицією, традицією. По-четверте, як соціально-гуманітарне і аксіологічне знання, теологія є текстом і мовою про релігійний Текст – Біблію та Традицію. Вона інтерпретує релігійну реальність як сакральний текст і тому теологія є герменевтикою сакрального. По-п'яте, теологія є комунікативною раціональністю інтерсуб'єктивної спільноти, зосередженої на встановленні абсолютних умов власного буття та діяльності. Далі, теологічний комунікативний дискурс є полісемантичним, плюралістичним та альтернативним прочитанням і тлумаченням релігійної реальності, що обумовлює принципову діалогічність теології, зустріч у ній різних позицій та голосів. А це, в свою чергу, зумовлює конвенційний характер основних істин віри та культу, які можливо отримати лише через постійну екзегезу Тексту та комунікацію учасників спільноти. Нарешті, теологія постає як комунікативна практика та прагматика, спрямована на осмислення засад духовного перетворення людини в релігійній спільноті. Але теологічний комунікативний дискурс і практика можуть виробляти комунікативне практичне і теоретичне знання як самої релігії, так і про релігію.

Формування філософії в межах християнської релігії ускладнювалося тим, що раннє християнство було есхатологічним і достатньо критично відносилося до філософських спекуляцій античності. З іншого боку, формування філософії було невідворотним культурним процесом становлення тео-філософської раціональності в християнській релігії. Цей процес був одночасно унікальним, бо відбувався вперше в релігії християн, але він був і типовим, адже філософія християн формувалася за взірцями античної філософії. Парадокс ситуації полягав у тому, що християнство, залишаючись релігією одкровення в семітському есхатологічному середовищі, отримало усі необхідні умови для того, щоб стати подібною філософії. Тобто, будучи релігією, під впливом елліністичної культури, християнство виробило свою нову філософську форму – релігійну філософію та теологію. З часів Климента Олександрійського розпочинається систематичне використання філософії у теологічному дискурсі, спочатку як філософської культури, а потім як філософської мови.

У мислителів грецької патристики використовувалася методологія трьох теологій: природної, догматичної та містичної. Кожна з них пропонувала свій шлях і засоби для теології і пізнання Бога. Для природної теології основним засобом богопізнання є розум і розсудок. Тут можливі два варіанти. Або розум інтуїтивно споглядає нестворений логос Бога, висловлює прозріння, які систематизує розсудок. Або розум і розсудок висловлюють судження про Бога за аналогією зі світом. Для догматичної теології на перший план виходить віра, яка приймає Одкровення, – надприродне Слово Боже Біблії, на підставі якого розум будує теологічні системи і формулює догмати. Функція розуму тут полягає в тлумаченні Одкровення та погодженні всіх патристичних тлумачень у певну ортодоксію. Для містичної теології важливим є досвід безпосереднього містичного пізнання Бога окремими містиками. Містик, як правило, переживає Бога в благодатних станах світла, любові, радості та каяття. Але такий досвід не дає знань про втілення Боголюдини, її народження, земне життя, смерть на Хресті, Воскресіння, вознесіння, майбутню долю світу. Ці знання отримані апостолами в результаті споглядання в Писанні фактів земного життя Христа, їх не можна назвати містичними. Так само особливим, не містичним способом Бог відкривав Свою волю пророкам у Старому Завіті. Там Бог безпосередньо спілкувався з людьми, дарував їм видіння і пророцтва прямим божественним Одкровенням, яке принципово відрізняється від невиразних містичних переживань. Таким чином, важливо розуміти, що отці Церкви володіли всіма описаними методологіями і не змішували їх між собою. Отже, на нашу думку, в теології неопаламізму відбувається змішування трьох методологій богослов'я та богопізнання. Панує досить наївне переконання, що таке змішування є перевагою православного мислення, яка вирізняє його від християнської думки Заходу. Насправді, це очевидне спрощення як думки отців Церкви, так і православної думки загалом. Помилково створювати православну теологію за принципом відштовхування від католицької, як справжню від несправжньої. Методологія трьох теологій вперше запропонована не Томою Аквінським, вона була основою теології Максима Сповідника та інших отців Церкви патристичного періоду.

Ознаками повноцінного теологічного дискурсу можна вважати наявність формальної частини – термінології, категорій та певної цілісності змісту тощо. Важливою ознакою теологічного дискурсу є його методологія. Якщо теологія – це дискурс людини про Бога, то методологія – це способи побудови цього дискурсу, усталені засоби осмислення релігійних ідей і практик, що дозволяють побудувати цілісну систему знань про Бога, людину та світ. Ці способи можуть мати важливу духовно-практичну основу, але за своєю суттю вони мають бути способами теоретичного осмислення.

Методологія є важливим компонентом дискурсивного теологічного знання. Для безпосереднього акту віри в Бога, як і для акту його духовного переживання, методологія не обов'язкова. Необхідність методології виникає в той момент, коли відбувається організація первинного досвіду віри та переживань у певні раціональні структури, без яких теологія неможлива. Теологія виникає як спроба висловити досвід, оформити його в систему вчень, викласти його як організовану раціональність віру. Теологія важлива для Церкви як її голос і слово про Бога.

Сучасні наукові дослідження патристичної та візантійської філософії дозволяють відійти від спрощених уявлень про їх структуру та методологію. На нашу думку, в творчості отців грецької Церкви можна виявити цілу низку різних методологій, які виражають усю багатоманітність, глибину і достатню складність теології отців Церкви. У створенні традиційних систем християнської теології важливу роль відігравали різні методи – феноменологічний, герменевтичний, метафізичний, комунікативний. Відповідно для осмислення Бога й Одкровення в патристиці та візантійській філософії, важливими були і феноменологічний, і герменевтичний, і метафізичний, і комунікативно-конвенційний способи встановлення догматичних істин та богословських положень.

Філософська теорія в патристиці тісно пов'язана, зумовлена завданнями практичної філософії, герменевтикою Писання, церковним вчительством, полемічними завданнями, догматичною творчістю тощо. Теоретичні проблеми філософії – онтологія, гносеологія, а разом з ними й методологія не набувають рефлексивної, спеціальної розробки в межах візантійської культури. Не існує трактатів, в яких би, на кшталт схоластики, спеціально розроблялися теоретичні та методологічні проблеми теології. Загалом, теологія та філософія на християнському Сході чітко не були розведеними. Їх проблематика та методологічна специфіка зазвичай не ставали об'єктом спеціального аналізу отців. Якщо і можна говорити про розмежування філософії та теології, то лише відносно християнської філософії та античної. Остання сприймалася як власне філософія, що протистоїть філософії християнській – теології.

Сформована теологічна мова християнської церкви теж була метафізикою – системою природного та догматичного знання. Усі вагомі для історії православ'я дискурси і парадигми – східно-християнський платонізм та неоплатонізм, пізньосередньовічний християнський аристотелізм, академічна теологія та російська релігійна філософія – усі вони виступали різновидами метафізичного мислення в теології. Водночас, мислення отців церкви не було суцільно метафізичним. Значне місце в їх мисленні займає феноменологія, вона становить фундамент, на якому

потім базується теологічна метафізика. Для феноменологічного мислення характерне зняття метафізичних опозицій суб'єктивного-об'єктивного, зовнішнього-внутрішнього, трансцендентного-іманентного тощо. Єдиною реальністю для феноменологічної свідомості є світ феноменів, що становить життєвий світ конкретної реальності, у сприйнятті якої виникають первинні очевидності, з яких формується досвід, мова, комунікація.

Релігійна феноменологія зосереджена навколо аналізу різних форм релігійного досвіду. Релігійна свідомість у релігійному досвіді сприймає, споглядає життєвий світ певної релігійної реальності. Цей релігійний досвід є результатом комунікації релігійної спільноти, що перебуває в певній мовній, культурній, церковній традиції. Християнський релігійний досвід формується зі споглядання спільнотою первинних релігійних очевидностей Писання, одкровення, церкви, євхаристії, віровчення, віри, общини тощо. Цей досвід набуває різних форм: релігійних переживань, уявлень, віри, знань, оцінювання, дій. Отож, якщо тлумачити досвід у найширшому горизонті, то формами досвіду є не лише переживання (як це розуміється в метафізиці), але й всі можливі акти та результати діяльності свідомості. Для феноменології, яка відмовляється від дихотомій розумного-чуттєвого, віри-розуму, теоретичного-емпіричного, досвід виступає вмістилищем усякої діяльності свідомості.

Існує принципова відмінність між феноменологічним та метафізичним дискурсом. Останній намагається підпорядкувати досвід своїм категоріям та схемам. Коли мова йде про релігійну метафізику, категорії та поняття якої далекі від філософських абстракцій і мова якої рухається навколо концептів Трійці, обожнення чи святості, все одно на перший план виступає певна схема, яка впорядковує досвід. У феноменологічному дискурсі поняття виникають з аналізу самого досвіду. Вони формуються не шляхом узагальнень, індукції чи дедукції, а феноменологічно – через схоплення загальних чи індивідуальних сутностей.

Саме наявність елементів феноменологічного мислення у представників східного християнства не дає можливості назвати отців церкви чистими спекулятивними метафізиками, адже у створенні догматів та богословських вчень вони виходили не лише з абстрактних інтуїцій розуму, але й з очевидностей церковного життя. Не лише філософські спекуляції, але, перш за все, життєвий світ східно-християнської Церкви визначав досвід, мову й теологічне мислення отців Церкви. Але навіть при тому, що роль фундаменту патристичного світогляду виконували феноменологічне споглядання очевидностей церкви, це споглядання не здатне було створити відповідну феноменологічну мову та феноменологічний дискурс, вироблення якого стало здобутком ХХ ст. Тому середньовічний теолог, щоб виразити істини віри (які міг споглядати феноменологічно), вимушений був або звертатися до філософської метафізики, спекулятивної теології, або загалом відмовлятися від спекуляції і впадати в містичний ірраціоналізм.

Особливо важливу роль у формуванні християнської теологічної системи знань відіграла герменевтика. Первинні переживання та релігійні очевидності церкви, якими вона жила в таїнствах, вірі, релігійному та містичному досвіді, вимагали інтерпретації. Вони не могли бути включеними в систему теологічних знань

безпосередньо, а повинні були пройти обробку, розпізнання та адаптацію в систему метафізичного знання. Особливо гостро виявляється важливість герменевтичної проблематики у проблемі співвідношення метафізики та релігійного досвіду. Релігійні очевидності та інтуїції християнської віри в межах теологічного дискурсу набувають нового звучання. Важливо усвідомити, що не існує абсолютної відповідності між первинним феноменологічним досвідом та метафізичним дискурсом. Один і той самий досвід може мати достатньо різні інтерпретації в теологічних системах. Це говорить про те, що дискурс є чимось вторинним у відношенні до первинного досвіду. Але досвід не може існувати без інтерпретації, він її потребує й отримує в теології. Таким чином, феноменологічне споглядання надає досвід, герменевтика інтерпретує і включає його в контекст Традиції, за допомогою комунікативного обговорення в церкві формується догматика, а метафізика розробляє системи філософської теології.

Систему методологій патристики можна вважати одночасно базовою та взірцевою для усієї подальшої східно-християнської, і зокрема православної, релігійної думки. І візантійська теологія в її історичних формах, і православна духовна академічна теологія XIX, і неопатристика XX століття, хоч в різній мірі, але залежали від системи методологій, сформованих у патристичну добу. Але якщо в візантійській теології (у Максима Сповідника) ця система збалансовано розвивалася, то в паламізмі вона редукується до містицизму, шкільна академічна теологія XIX століття набуває переважаючих метафізичних форм, тоді як в неопатристиці, з різним успіхом, відбуваються спроби повернутися до системи методологій патристики. Нарешті, в постнеопатристиці...

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

- 1.Христокін Г.В. Методологія православної теології. – К.: «ПП» «Фоліант», 2019. – 502 с.

Статті в українських наукових фахових виданнях:

- 2.Христокін Г.В. Вчення про богопізнання в інтелектуальному інтуїтивізмі Г. Флоровського / Г.В. Христокін // Українське релігієзнавство: [зб. наукових праць] / К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ, 2010. – № 54. – С. 31-39.
- 3.Христокін Г.В. Герменевтика надприродного та містичного одкровення у Д. Станілоає / Г.В. Христокін // Мультиверсум. Філософський альманах: [зб. наукових праць] / К.: Вид-во інст. філософ. ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2010. – Випуск 8 (69) – С.193-203.
- 4.Христокін Г.В. Мислителі грецької патристики про структуру філософії / Г.В. Христокін // Практична філософія: [зб. наукових праць] / К. : Вид-во. Центр практичної філософії, 2010. – № 4. – С. 235-243.
- 5.Христокін Г.В. Постмодерний неопатристичний екзистенціалізм Йоана Зізіуласа / Г.В. Христокін // Науковий часопис Національного педагогічного

- університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7: [зб. наукових праць] / К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 25 (38). – С. 16-21.
- 6.Христокін Г.В. Постмодерний неопатристичний містичний емпіризм Йоана Манузакіса / Г.В. Христокін // *Sententiae*: [зб. наукових праць] / К.: Вид-во інст. філософ. ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2011. – Випуск XXIV. – № 1. – С. 101-109.
- 7.Христокін Г.В. Неопаламїзм у сучасній православній теології / Г.В. Христокін // *Філософська думка. Sententiae. Спецвипуск. II. Теологія і філософія*. 2012 – С. 15-27.
- 8.Христокін Г.В. Феноменологічні підходи в теології Георгія Флоровського / Г.В. Христокін // *Українське релігієзнавство*. – 2012. – № 64 – С. 140-149.
- 9.Христокін Г.В. Софіологія отця Сергія Булгакова та неопатристика: порівняльний аналіз парадигм розвитку православної теології на поч. ХХ ст. / Г.В. Христокін // *Філософська думка: Спецвипуск Sententiae IV. Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії*. 2013 – С. 84-92.
- 10.Христокін Г.В. Філософська педагогіка Филона Александрійського / Г.В. Христокін // *Практична філософія*. – 2015. – № 4. – С. 104-110.
- 11.Христокін Г.В. Методологія теології грецької патристики / Г.В. Христокін // *Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал*. – 2016. – Випуск 12. – С. 131-134.
- 12.Христокін Г. В Філософія як методологічна основа теології / Г.В. Христокін // *Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал*. – 2016. – Випуск. 13. – С. 81-85.
- 13.Христокін Г.В. Містико-поетична теологія Спиридона Кислякова як особливий феномен в історії київської християнської традиції / Г.В. Христокін // *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць.- К., 2016. Випуск 110. – 2016. – С. 169-173.*
- 14.Христокін Г.В. Методологія сучасної православної теології та грецька патристика / Г.В. Христокін // *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць.- К., 2016. Випуск 111. – 2016. – С. 291-295.*
- 15.Христокін Г.В. Оцінка античної філософії в теології Григорія Назіанзіна / Г.В. Христокін // *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць.- К., 2016. Випуск 112 – 2016. – С. 143-147.*
- 16.Христокін Г.В. Дисциплінарна структура філософії грецької патристики / Г.В. Христокін // *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць.- К., 2016. Випуск 113 – 2016. – С. 297-301.*
- 17.Христокін Г.В. Метафізика грецької патристики / Г.В. Христокін // *"Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць.- К., 2016. Випуск 114– 2016. – С. 246-250.*
- 18.Христокін Г. Специфіка християнської теології як форми релігійного знання: феноменологічний аналіз / Г.В. Христокін // *Практична філософія*. – 2017. – № 1. – С. 144-150.
- 19.Христокін Г.В. Культурні форми буття теології: релігієзнавчо-філософський аналіз / Г.В. Христокін // *Науковий Часопис Національного педагогічного*

університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наукових праць] / ред. рада : В. П. Андрущенко (голова); за ред. Н.Г. Мозгової. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – Вип. 38 (51). – С. 65-73.

Статті у зарубіжних фахових видання та у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз:

- 20.Христокин Г.В. Педагогика Филона Александрийского как теория духовного развития личности / Г.В. Христокин // “Modern Science – Moderní věda”. – Prague. – 2016. – № 1. – С. 108-115.
- 21.Христокин Г.В. Методология теологии греческой патристики / Г.В. Христокин // “Modern Science – Moderní věda”. – Prague. – 2016. – № 3. – С. 79-85.
- 22.Христокин Г.В. Православная теологическая традиция персонализма / Г.В. Христокин // “Modern Science – Moderní věda”. – Prague. – 2016. – № 4. – С. 78-83.
- 23.Христокин Г.В. Сравнительный анализ софиологии С. Булгакова и неопатристики в контексте перспектив развития православной теологии XXI века / Г.В. Христокин // Философия хозяйства: Альманах центра общественных наук и экономического факультета МГУ. – 2012. – № 2 (86). – С. 183-194.
- 24.Христокин Г.В. Персонализм в православной теологии / Г.В. Христокин // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – 2016. – № 4 (144). – С. 101-105.
- 25.Христокін Г.В. Культурні форми буття філософії: типологічний аспект / Г.В. Христокін // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – № 4 (136) травень-червень 2015. – С. 90-96.

Статті і тези в інших наукових збірниках та матеріалах конференцій:

- 26.Христокін Г.В. Філософія як праксис, дискурс та система дисциплін в контексті кризи філософії / Г.В. Христокін // Проблеми відродження духовності в умовах глобальної кризи: Матеріали Ірпінських науково-педагогічних читань: в 2 ч. – Ірпінь, НУДПСУ, 2010. – Ч. 1. – С. 83-87.
- 27.Христокін Г.В. Теологія як система символічних категорій культури: на прикладі патристичної тео-філософії / Г.В. Христокін // Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 10-11 листопада 2017 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. – С. 82-85.
- 28.Христокін Г.В. Еволюція теології як філософії в античності та ранньому християнстві / Г.В. Христокін // Пріоритетні завдання і стратегії розвитку суспільних наук: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 17-18 листопада 2017 р. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. – С. 16-20.
- 29.Христокін Г.В. Система філософської освіти Візантії / Г.В. Христокін // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Ч. II. (м. Дніпро, 24-25 листопада 2017 р.). – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. – С. 188-193.
- 30.Христокін Г.В. Проблема пошуку предметного поля теології / Г.В. Христокін // Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах: Матеріали

- міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 24–25 листопада 2017 року). – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 24-28.
31. Христокін Г.В. Формування філософської раціональності в ранній християнській теології / Г.В. Христокін // Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 1–2 грудня 2017 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. – С. 87-91.
32. Христокін Г.В. Формування християнської філософії як аналогія до античної філософії / Г.В. Христокін // Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 8–9 грудня 2017 року). – Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2017. – С. 69-74.
33. Христокін Г.В. Особливості формування релігійної філософії в християнстві / Г.В. Христокін // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 15–16 грудня 2017 р.). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. – С. 71-75.
34. Христокін Г.В. Теологія як різновид релігійної філософії / Г.В. Христокін // Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ 22-23 грудня 2017 р. – К.: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2017. – С. 5-10.
35. Христокін Г.В. Умови при яких релігійна свідомість стає теологічною / Г.В. Христокін // Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 22–23 грудня 2017 року). – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 20-25.
36. Христокін Г.В. Філософія теології як галузь філософії релігії / Г.В. Христокін // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 р.). – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2018. – С. 65-70.
37. Христокін Г.В. Філософія теології: специфіка, предмет, завдання / Г.В. Христокін // Актуальні проблеми розвитку суспільних наук в умовах сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26-27 січня 2018. – К.: Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2018. – С. 10-15.
38. Христокін Г.В. Умови формування релігійного знання / Г.В. Христокін // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3-лютого 2018 р.) – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018. – С. 81-85.
39. Христокін Г.В. Проблема істини та її критеріїв в релігійному пізнанні / Г.В. Христокін // Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 16–17 лютого 2018 року). – Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2018. – С. 50-55.
40. Христокін Г.В. Проблема присутності філософії в основних типах християнської теології / Г.В. Христокін // Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних

наук на розвиток сучасної цивілізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 23–24 лютого 2018 року). – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2018. – С. 21-26.

41.Христокін Г.В. Суспільні умови формування філософії в Візантії / Г.В. Христокін // Вплив суспільних наук на процес розвитку суспільства: можливе та реальне: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 березня 2018 року). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018. – С. 74-79.

42.Христокін Г.В. Філософські типи теології у Візантії / Г.В. Христокін // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 119-123.

43.Христокін Г.В. Православная теология начала XX века в поисках новых парадигм развития / Г.В. Христокін // София. 100 лет русской философия хозяйства: Монографія / Под. ред. Ю. Осипова. – Москва: МГУ, 2012. – С. 208-217.

44.Христокін Г.В. Культурні форми буття філософії / Г.В. Христокін // Гуманітарний корпус. Випуск 3: Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. – К.: НПУ ім. Драгоманова, Генеза, 2014. – С. 307-310.

45. Христокін Г.В. Філософія теології як галузь філософії релігії: визначення статусу дисципліни // Богословские размышления. Евро-Азиатский журнал богословия. - № 21. – 2018. – С. 97-107.

АНОТАЦІЯ

Христокін Г.В. Методологія православної теології в її парадигмальних трансформаціях. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук зі спеціальностей 09.00.11 – релігієзнавство; 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2019.

У дисертації вперше у вітчизняній філософії, богослов'ї і релігієзнавстві здійснено цілісний філософсько-релігієзнавчий аналіз методології православної теології в її парадигмальних виявах.

Доведено, що методологія православної теології слугує мовою для богословської та релігійно-філософської думки, необхідною для її конституювання та конкретизації в контексті вирішення нагальних світоглядних проблем релігійних спільнот. При варіативності мов, які використовувалися у православній думці, панівною тенденцією для методології був інтуїтивізм, тобто визнання надприродної можливості для розуму в його справжній ідентичності безпосереднього пізнання присутності Бога та ідеальної основи світу. Встановлено, що православна теологія виникає внаслідок синтезу біблійного персоналізму – як внутрішнього сенсу та мови платонізму – як зовнішньої форми. Цей синтез виявився продуктивним та евристичним, надавши можливість для формування православної догматики,

систематичного богослов'я, релігійно-аскетичної культури. Православна теологія золотого віку патристики є базовою формою ідентичності для всієї православної теології, а її методологія визначає загальні особливості для всієї методології православної теології. Виявлено, що для методології грецької патристики класичної доби характерним є бачення філософської культури як «пропедевтики» до теології, коли християнство сприймається як «нова пайдея», теологія – як «істинна філософія», метою яких є всебічна довершеність християнина. Антична філософія оцінюється як така, що мала покликання до богопізнання, однак в основному не змогла виконати цього покликання, і тому має бути подоланою більш досконалою філософською культурою християнства, підкріпленою надприродним Одкровенням. Головною рисою методології грецької патристики класичної доби став містичний раціоналізм. Вважається, що людський розум не здатний пізнати Бога та ідеальну основу дійсності, а тому перебуває у полоні чуттєвої феноменальності. При цьому віра допомагає долати сумніви та розпочати духовне життя. Мислителі грецької патристики переконані, що під впливом благодаті та аскетичних вправ, спрямованих на трансформацію людської особи, розум здатний до розкриття вродженої інтуїтивної здатності до містичного споглядання, за допомогою чого і досягається несумнівне екстатичне знання Бога та всього у Богіві.

Виявлено, що «природна теологія» для мислителів Візантії є цілісним філософсько-богословським дискурсом, що включає в себе «антропологію», «космологію», «теологію», як свої основні частини, хоча містить сукупність знання і по інших дисциплінах того, що в сучасності є філософською теологією. Теоретична антропологія – це система теоретичних знань про виникнення, будову людини, її призначення та мету існування. Теоретична космологія – описує світ, його виникнення, будову та майбутнє. Теоретична теологія – розпадається на дві частини: «теологію» у вузькому значенні слова – науку про Трійцю, та «ікономію» – науку про Божу діяльність по відношенню до створеного сутнього. Оприятлено, що у візантійській думці «*догматична теологія*» – це система християнських доктринальних вчень, догматів, що виводилися з Одкровення та конституювалися вірою. У християнських отців не було завдання побудови особливої християнської міфології, на кшталт проклівської. Її місце в структурі теології займає догматичний дискурс, що знаходить свій максимальний вираз у догматиці. Догматична теологія має своїм джерелом одкровення Бога в Біблії. Доведено, що у Візантії «містична теологія» – це форма теологічних знань, що безпосередньо спирається на містичний досвід. Поряд з Писанням, Церква мала містиків, що безпосередньо споглядали Бога як надприродну реальність.

Для методології православної теології доби модерну характерним є коливання між схоластичним та романтичним розумінням теології. Реакцією на модернізацію православної теології стала неопатристика як неотрадиціоналістична парадигма мислення. Розвиток постметафізичного персоналізму як засобу ідейного подолання постмодернізму пропонується послідовниками феноменологічної теоестетики Д.Гартом та Дж.Мануссакісом. Створюваний ними персоналізм є неоавгустіанським за власними методологічними установками, і як такий має великий екуменічний потенціал.

Ключові слова: православна теологія, методологія теології, релігійна філософія, метафізика, феноменологія, герменевтика, грецька патристика, сучасна теологія, парадигма.

АННОТАЦІЯ

Христокин Г.В. Методология православной теологии в ее парадигмальных трансформациях. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора философских наук по специальностям 09.00.11 – религиоведение; 09.00.14 – богословие. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2019.

В диссертации впервые в отечественной философии, богословии и религиоведении осуществлен целостный философско-религиоведческий анализ методологии православной теологии в ее парадигмальных проявлениях.

Доказано, что методология православной теологии служит языком для богословской и религиозно-философской мысли, необходимым для ее конституирования и конкретизации в контексте решения насущных мировоззренческих проблем религиозных общин. При вариативности языков, которые использовались в православной мысли, господствующей тенденцией методологии был интуитивизм, то есть признание сверхъестественной возможности для ума в его настоящий идентичности непосредственного постижения присутствия Бога и идеальной основы мира. Установлено, что православная теология возникает вследствие синтеза библейского персонализма – как внутреннего смысла и языка платонизма – как внешней формы. Этот синтез оказался продуктивным и эвристическим, предоставив возможность для формирования православной догматики, систематического богословия, религиозно-аскетической культуры. Православная теология золотого века патристики является базовой формой идентичности для всей православной теологии, а ее методология определяет общие особенности для всей методологии православного богословия. Выявлено, что для методологии греческой патристики классической эпохи характерно видение философской культуры как «пропедевтики» к теологии, когда христианство воспринимается как «новая пайдея», теология – как «истинная философия», целью которых является всестороннее совершенство христианина. Античная философия оценивается как такая, что имела призвание к богопознанию, однако в основном не смогла выполнить его, и поэтому должна быть преодолена более совершенной философской культурой христианства, подкрепленной сверхъестественным Откровением. Главной чертой методологии греческой патристики классической эпохи стал мистический рационализм. Считается, что человеческий разум не способен познать Бога и идеальную основу действительности, а потому находится в плену чувственной феноменальности. При этом вера помогает преодолевать сомнения и начать духовную жизнь. Мыслители греческой патристики убеждены, что под влиянием благодати и аскетических упражнений, направленных на трансформацию человеческой личности, ум способен к раскрытию врожденной

интуитивной способности к мистическому созерцанию, с помощью чего и достигается несомненное экстатическое знание Бога и всего в Боге.

Выявлено, что «естественная теология» для мыслителей Византии является целостным философско-богословским дискурсом, который включает в себя «антропологию», «космологию», «теологию» как свои основные части, хотя содержит совокупность знаний и по другим дисциплинам того, что в современности является философской теологией. Теоретическая антропология – это система теоретических знаний о возникновении, строении человека, его назначения и цели существования. Теоретическая космология – описывает мир, его возникновение, строение и будущее. Теоретическая теология – распадается на две части: «теологию» в узком смысле слова – науку о Троице, и «икономию» – науку о Божьей деятельности по отношению к созданному существу. Выявлено, что в византийской мысли «догматическая теология» – это система христианских доктринальных учений, догматов, которая выводилась из Откровения и конституировалась верой. У христианских отцов не было задачи построения особой христианской мифологии, вроде прокловской. Ее место в структуре теологии занимает догматический дискурс, который находит максимальное выражение в догматике. Догматическая теология имеет своим источником Откровение Бога в Библии. Доказано, что в Византии «мистическая теология» – это форма теологических знаний, которая непосредственно опирается на мистический опыт. Наряду с Писанием, церковь имела мистиков, которые непосредственно видели Бога как сверхъестественную реальность.

Для методологии православной теологии эпохи модерна характерно колебание между схоластическим и романтическим пониманием теологии. Реакцией на модернизацию православной теологии стала неопатристика как неотрадиционалистическая парадигма мышления. Развитие постметафизического персонализма как средства идейного преодоления постмодернизма предлагается последователями феноменологической теозетики Д.Хартом и Дж.Мануссакисом. Создаваемый ими персонализм является неоавгустинским за своими методологическими установками, и как таковой имеет большой экуменический потенциал.

Ключевые слова: православная теология, методология теологии, религиозная философия, метафизика, феноменология, герменевтика, греческая патристика, современная теология, парадигма.

SUMMARY

Khristokin G.V. Methodology of Orthodox theology in its paradigmatic transformations. – Manuscript.

A Thesis for the Academic Degree of Doctor of Philosophy, Specialties 09.00.11 – Religious Studies; 09.00.14 – Theology. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2019.

In the thesis for the first time in the national philosophy, theology and religious studies a holistic philosophical and religious analysis of the methodology of Orthodox theology in its paradigmatic expressions was carried out.

It is proved that the methodology of Orthodox theology serves as a language for theological and religious-philosophical thought necessary for its constitution and concretization in the context of solving urgent ideological problems of religious communities. With the variability of the languages used in the Orthodox thought, the dominant tendency for the methodology was intuitionism, that is, recognition of the possibility for the mind in its true identity of direct knowledge of the presence of God and the ideal foundation of the world. It is established that Orthodox theology arises as a result of the synthesis of biblical personalism – as an internal meaning and language of the Platonism – as an external form. This synthesis was productive and heuristic, providing an opportunity for the formation of Orthodox dogma, systematic theology, religious ascetic culture. Orthodox theology of the golden age of patristics is the basic form of identity for the whole of Orthodox theology, and its methodology defines general features for the whole methodology of Orthodox theology. It is revealed that the methodology of Greek patristics of the classical age is characterized by the vision of philosophical culture as "propaedeutics" to theology, when Christianity is perceived as "a new paiede", theology as "true philosophy", whose purpose is the complete perfection of a Christian. Ancient philosophy is evaluated as having a vocation for knowledge of God, but it has largely failed to fulfill this vocation, and therefore must be overcome by a more perfect philosophical culture of Christianity, backed up by a supernatural Revelation. The main feature of the methodology of Greek patristics of the classical age was mystical rationalism. It is believed that the human mind is not capable of knowing God and the ideal foundation of reality, and therefore it is in captivity of sensual phenomenal. At the same time, faith helps to overcome doubts and to begin spiritual life. Thinkers of Greek patristics are convinced that under the influence of grace and ascetic exercises aimed at the transformation of the human person, the mind is able to reveal the innate intuitive ability to mysterious contemplation, through which the unquestionable ecstatic knowledge of God and everything in God is attainable.

It has been found that "natural theology" for Byzantine thinkers is a holistic philosophical and theological discourse, which includes "anthropology", "cosmology", "theology" as its main parts, although it contains a set of knowledge and other disciplines that in modernity is a philosophical theology. Theoretical anthropology is a system of theoretical knowledge of the origin, structure of a person, its purpose and purpose of existence. Theoretical cosmology – describes the world, its origin, structure and future. Theoretical Theology – is divided into two parts: "theology" in the narrow sense of the word – the science of the Trinity, and "economics" – the science of God's activities in relation to the created essence. It has been argued that, in Byzantine thought, "dogmatic theology" is a system of Christian doctrinal teachings, dogmas derived from the Revelation and constituted by faith. Christian fathers did not have the task of building a special Christian mythology, like Proklov. Its place in the structure of theology is dogmatic discourse, which finds its maximum expression in dogma. Dogmatic theology has its source in Revelation of God in the Bible. It is proved that in Byzantium, "mystical

theology" is a form of theological knowledge that directly relies on mystical experience. Along with the Scriptures, the Church had mystics who directly contemplated God as supernatural reality.

The methodology of Orthodox theology of modern times is characterized by fluctuations between scholastic and romantic understanding of theology. The reaction to the modernization of Orthodox theology was neopatristics as a non-traditionalist paradigm of thinking. The development of post-mechanistic personalism as a means of ideological overcoming of postmodernism is proposed by the followers of the phenomenological theosophy D. Hart and J. Manoussakis. Personalism created by them is neo-Augustinian by its own methodological settings, and as such has a great ecumenical potential.

Key words: orthodox theology, methodology of theology, religious philosophy, metaphysics, phenomenology, hermeneutics, Greek patristics, modern theology, paradigm.